

OSMANLI DEVLETİ'NDE KADILIK KURUMUNUN TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİ

Historical Development Process Of Qadi Institution In Ottoman Empire

Abdullah İSLAMOĞLU*

Özet: Hakimlik mesleği insanlık tarihini en kadim mesleklerinden biridir. Hukuk tarihimizde de önemli bir yere sahip olan bu kurumun köklerini bilmeye dair bazı ipuçları verme mahiyetinde olan bu çalışmada, genel olarak bu kurumun hukuk tarihimizdeki terminolojisi, kadılık kurumunun genel yapısı ele alınmaya çalışılmıştır. Ancak bu çalışmada asıl vurgulanmak istenen husus, kadılık kurumunu günümüz hakimlik kurumundan ayıran belki de en önemli özelliği olan kadının yargı dışındaki görevleridir. Osmanlı'da kadıların yargılama görevi dışında, beledi hizmetler, güvenliğin sağlanması, noterlik, evlendirme memurluğu gibi başka görevler de yaptığını görmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Kadı, hakim, yargı görevi, idari görev, beledi.

Abstract: The judgeship profession is one of the most ancient professions of human history. Through this study I will try to give some clues about knowing the history of this institution which has an important place in history of our law, we tried to explain a little of terminology of this institution and the general structure of the institution and the structure of "Qadi". However the main point of this study is to explain that the main difference between Qadi and judgments are the duties of Qadi out of judgment. We can see that during Ottoman empire the Qadi was also responsible to take care about the safety of state, municipal services, notary, registrar and different tasks like this.

Keywords: Qadi, judge, jurisdiction, administrative officer, municipality.

* Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, aislâm@istanbul.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8392-9012
Makale Geliş Tarihi : 25/09/2019, Makale Kabul Tarihi : 04/11/2019

GİRİŞ

Kadı/Kazi, kzy kökünden türeyen ve ıstılah olarak, hüküm, karar, hakimlik manalarını ifade eden, kaza¹ mastarının ism-i failini ifade eder. Mecelle-i Ahkam-ı Adliye, hakimi, “beynennas vuku bulan dava ve muhasamayı ahkam-ı meşruasına tevfikan fasl ve hasm için, taraf-ı sultaniden nasp ve tayin olunan zattır” şeklinde tanımlamıştır.²

Kadim bir kurum olan hakimlik/yargıçlık, insanlar arasında ortaya çıkan ihtilafların çözülmesi ile ilgili çok önemli bir görevi ifa eder. İnsanlar var oldukça aralarında halledilmesi gereken meseleler her zaman olagelmıştır. Dolayısıyla insan topluluğunun yaşadığı her yerde bu tür ihtiyaçlar kaçınılmazdır. Bu manada İslâmiyet’ten önce bile, ilkel şekilde de olsa hakimlik kurumunun mevcut olduğu bir vakiadır.³

Hakimlik kurumu önemine binaen Osmanlılar tarafından da benimsenmiş daha da sistemleştirilip geliştirilmek sureti ile, “kadılık” ismi ile, devletin en önemli organlarından biri haline getirilmiştir. Osmanlı Devletinin kurucusu Osman Bey, devleti kurunca ilk önce Kadı ve Subaşı tayin etmiştir. Bu uygulama Osmanlıların kadılık makamını devletin temel direği olarak gördüklerinin bir ifadesidir.⁴

I- GENEL OLARAK KADI

Teorik olarak çok hâkimli mahkemelerin mümkün olduğu⁵ İslâm Hukuku’nda, şer’iyye mahkemelerinde genel olarak tek hâkim olarak kadı görev yapardı. İslâm’da ilk kadı tayini Hz. Ömer tarafından gerçekleştirilmiştir.⁶ İslâm Devleti genişleyince halifeler davalar için özel memurlar görevlendirdiler. İslâm’da bu uygulamayı ilk başlatan olarak belirttiğimiz Hz. Ömer, Kûfe’ye atadığı Ebu Musa El-Eşari’ye İslâm

¹ Kaza, davaları görme işi, hüküm, hüküm verme; kadının hükmü, kadılık vazifesi, bir kadının idaresi altında bulunan yer. Bkz.: Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, “Kaza maddesi”, Aydın Kitabevi Yay., 1977, Ankara.

² Mardin, Ebul’ulâ, “Kadı”, *İslâm Ansiklopedisi*, 6. Cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, s. 42.

³ Yazıcıoğlu, M.Said, *Hızır Bey*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s.5

⁴ Yazıcıoğlu, a.g.e , s.7

⁵ “Hanbeli hukuk alimi İbn Kudame bu mevzuu şu satırlarıyla özetlemiştir: ‘Bir vilayete, ya selahiyet bölgelerini, yahut da bakacakları maddeleri ayırarak (belirleyerek) birden fazla hakim tayin etmek caizdir. ..(el-Muğni, X, 92)... Mecelleyi şerh eden Ali Haydar Efendi 1802. maddeyi açıklarken, bir mahkemeye iki hâkimin tayin edilmesi ya bu maddede olduğu gibi açık bir ifadeye dayanır, yahut da karine ve delillerden anlaşılır. Mesela bir kazaya selahiyetleri ayrılmadan iki hâkim tayin edilirse bunlardan birisi tek başına hüküm veremez. Bu tayin şekli mahkemenin çift hâkimli olduğunu gösterir. bkz. Karaman, Hayreddin, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, 1.2.3. (ciltler bir arada), Ensar Yay., İstanbul, 2007, s. 238-239.

⁶ Cin, Halil/Akyılmaz, Gül, *Türk Hukuk Tarihi*, Sayram Yay., Konya, 2003, s. 154-155; Tyan, Emile, *L’Histoire de l’Organisation Judiciaire en Pays d’İslâm*, Paris, 1960, s.212-213; Aktaran.: Aydın, M. Âkif, *Türk Hukuk Tarihi*, Hars Yay., İstanbul, 2005, s. 83.

yargılama hukukunun temelini oluşturan meşhur mektubu da yazmıştır.⁷

Emevi Devleti'nin sonlarına doğru kadı görevlendirmek Mısır'da valilerin yetkisindeydi. Ancak Mısır yönetimi Abbasilerin eline geçince kadı atama yetkisi halifeler tarafından kullanılmaya başlanmıştır.

Kadılık görevine getirilen kişi, tören alayı ile camiye götürülür ve orada halife tarafından verilen sicil (berat) okunma merasimi yapılırdı. Mısır kadıları, Şafiiliğin doğuşundan itibaren bu mezhepten seçiliyordu. Ancak kadı, diğer mezheplerden istediğini kendine vekil (naip) tayin edebiliyordu.⁸

Kaza teşkilatlarının oluşmasıyla birlikte vilayetlerin her birine kadı tayin edildi. Ülke genişleyince her yerleşim yerine kadı tayin edilmeye başlandı. Mısır'da görevlendirilen ilk kadı Hicri 155 yılında Halife Mansur tarafından atanan Abdullah b. Lehîa el-Hadramî idi. Büyük kentlere birden fazla kadı görevlendirildi. Bunların hepsinin tayin yetkisi halifeye aitti. Harun Reşit döneminde Bağdat'ta kadı olan Ebu Yusuf erdem, bilgi ve güçlü sezileriyle sivrilmişti. Harun Reşit, kendisine son derece saygı gösterirdi; hatta kendisine bunun göstergesi olarak kadı'ül-kudat (kadıların kadısı) veya şeyhülislâm adını verdi. Bu isimle ünlünen ilk kadı Ebu Yusuf'tu. Kendisine verilen makama önemli hizmetlerde bulunan Ebu Yusuf, ulemaya mahsus elbiseler yaptırdı. Bu ilmiye sınıfının ve yargıçların ayrı bir zümre haline gelmeye başlamasıdır. Ebu Yusuf'tan sonra gelen kadı'ül-kudatlar, önce Bağdat kadılarını, sonra da bütün ülkenin kadılarını tayin etmeye başladılar. Endülüs ve Mısır'da Abbasilerin çağdaşı olan kadılar ve sonra gelen halifeler Abbasilerin yolundan gittiler.⁹

Selçuklular'da da kadılık kurumunun temelinde İslâm hukukuna uygun olarak varlığını görüyoruz. Anadolu Selçuklularında kadıların en üstünü Konya kadısı ve ona da kadı'ül-kudat denirdi. İlmiyenin başı bu kişidir. Askeri kişilerin yargı işlerini ise "kadileşker" denilen ordu kadıları görürdü.¹⁰ Genel olarak kadılık kurumuna özel bir önem verildiğini vurgulamamız gerekir.¹¹

⁷ Mektubun metni için bkz. Zeydan, Corci, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, C. 1, Çev.: Nejdet Gök, İletişim Yay., İstanbul, 2009, s. 305; İbn-i Haldun, *Mukaddime*, C. I, Çev.: Halil Kendir, Yeni Şafak Yay., 2004, s.308-309.

⁸ Zeydan, a.g.e., 2009, s. 308.

⁹ Zeydan, a.g.e., 2009, s. 305-306.

¹⁰ Üçok, Coşkun - Mumcu, Ahmet – Bozkurt, Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2008, s. 191.

¹¹ "Memleket kadılarının iş durumlarını tek tek bilenleri, onlardan her kim alim, dindar ve kanaatkar ise, gönü hıyanete kaymaması için onlardan her birine liyakatları ölçüsünde aylık vermeleri gerekir. Zira, bu, büyük, mühim, nazik bir iştir. Çünkü, onlar Müslümanların kanlarına ve mallarına musallattırlar. İster cahillik, ister kasıtlı, isterse tabiatları icabı bir hüküm verip ve bir sicil düşünce, öteki hakimlerin o kötü hükmü imza edip, padişaha bildirmesi, azletmesi ve cezalandırması lazımdır.

II- OSMANLI DEVLETİ'NDE KADI

A- GENEL OLARAK

Osmanlı Devleti'nde kadı, kaza adı verilen yerleşim yerlerine, belirli bir süre için atanan, hem mülki idare amiri hem tabiri caizse belediye başkanı hem de emniyet müdürlüğü görevlerini ifa eden, şer'i ve örfi yargıdan tek başına sorumlu olan kişidir.¹²

Osmanlı Devleti'nde de, tüm İslâm devletleri gibi, kadı adı verilen görevliler dava dinleyip hüküm verirlerdi.

İstanbul'un adli, idari ve beledi işlerinin görülmesi için şehir, asıl İstanbul, Üsküdar, Galata ve Eyüp olmak üzere dört kadılığa ve bu kadılıklar da birçok nahiyeye¹³ bölünmüştü. Kadısına “İstanbul Efendisi” denilen İstanbul kadılığı, şehrin merkezinde olması hasebiyle diğerlerinden üstün ve önemli sayılırdı. Nahiyelerde kadının vekillliğini “naip”ler yapardı. Naipler de buldukları yerde mahkeme başkanı olarak yargılama yetkisine sahiptiler. Gerek kadı, gerekse naibin resmi daireleri evleri idi. Evlerinin selamlık kısmı kadılık veya nahiyeye dairesi olurdu.¹⁴

İstanbul Kadılığının, İslâm dünyasındaki kadılık müessesesinden farklı yönleri mevcuttu. İslâm dünyasında kadılar, davaları genelde cami veya mescitlerde görürlerdi, onlara tahsis edilmiş belli binalar mevcut değildi. Osmanlılarda ise kadılık müessesesi daha ciddi bir şekilde yerleşmiş, adliye binaları tesis edilmiştir. Çok sonraları ise “Bâb-ı Meşihat” adı verilen müessesenin kurulması ile de kadılar belli bir makama kavuşmuştur.¹⁵

Burada, ilk “İstanbul Efendisi”nin, modern tabirle, ilk İstanbul Belediye Başkanı'nın Sivrihisar doğumlu ve Fatih'in yakın çevresinden

Memurlar (Gumaştegan)ın kadıyı desteklemeleri, kadı sarayında itibarını gözetmeleri gerekir. Eğer bir kimse güçlük gösterir ve mahkemede hazır bulunmazsa, ne kadar haşmetli olursa olsun, sertlik ile ve zor (kullanarak) kadılık (makamında) hazır etsinler. Peygamber –salat ve selam üzerine olsun- in yârânı zamanında doğruluktan başka (bir şey) olmaması ve hiç kimsenin ayağını (mahkeme) hükmünden geri çekmemesi için (adaleti) bizzat yerine getirmişler, hiç kimseye havale etmemişlerdir. Adem-selam üzerine olsun- zamanından şimdیه kadar her vakit her millet ve mülkde (insanlar adalet dağıtmışlar, insafı gözetmişlerdir; doğruluk için çalışmışlardır; öyle ki, memleket onların hanedanında birçok yıllar karar kılmıştır.” Bkz.: Nizamü'l Mülk, *Siyaset-Name*, Çev.: Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1999, s. 29.

¹² Bilgin, Akgün, *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Devlet Arşivlerine Göre Osmanlı Yargı Örgütü*, Aristo Yay., İstanbul, 2019, s. 226.

¹³ “İstanbul'un surlar dahilindeki kısmı yani asıl İstanbul 13 nahiyeye, nahiyeler de bir çok mahalleye ayrılmıştı”. Bkz.: Ergin, Osman Nuri, *Beledi Bilgiler*, Hamit Bey Matbaası, İstanbul, 1932, s.166.

¹⁴ Ergin, a.g.e., s.166.

¹⁵ Yazıcıoğlu, a.g.e., s. 12.

Kadı Hızır Bey Çelebi olduğunu, ilk olması ve Osmanlı'nın nasıl bir belediyeçilik anlayışı tasavvur ettiğini anlamamız açısından zikretmemiz gerekiyor.¹⁶

Osmanlı kadılarının bir konuda ilgiliyi doğrudan tayin etmek yerine tayin için arz yetkisi vardı ki; uygulamada merkezi devlet nezdinde bu görevin fiilen yetkili temsilcisi kadı sayılabilir. Diğer İslâm devletlerinin klasik devirdeki teşkilatına kıyasla Osmanlı kadısı gerek görev ve gerekse otorite ve yetki bakımından daha gelişkin yönetim ve hukuk adamı kişiliğine sahip gibi görünmektedir. Esasen beledi, mülki vs. diye sınıflandırılan birçok görevlerinin onun hukukçu fonksiyonu ve mahkeme kurumunun işleyişi içinde düşünülmesi gereklidir. Bu görevleri şöylece sıralamak mümkündür.¹⁷

- Naip, müteveli, imam, hatib vs. tayini,
- Noterlik görevleri, vakfiye tanzim ve tescili, vasi tayini, yetim mallarının idaresi, nafaka tayini, alacak senedi (hüccet) ve kefalet vs. gibi senetlerin tanzimi.
- Miras, evlilik akdi tanzimi,
- Tapu sicil muhafızlığı (şehir arazisi üzerinde emlak alım satım kaydı),
- İnfaz hâkimliği görevi.
- Mülki görevler, vüzera haslarının kontrolü, narh tespiti, lonca teftişi, iâşe temini, kale dizdarları teftişi, mukataa işlerinin kontrol ve kaydı, ordunun iâşe ve ibatesine yardım, birtakım dini grup ve zaviye ve tekkelerin ahvalini teftiş ve gözetme v.s.

Kadı olacak kişilerde bazı özellikler aranmaktaydı. İslâm hukukçularının üzerinde ittifak ettikleri özellikler, kadının müslüman, mümeyyiz, baliğ ve hür olmasıdır. Çoğunluk hukukçular kadılıkta erkek olma şartını da aramışlardır.¹⁸ Ayrıca, kadının duyu organlarında bir

¹⁶ Ünver, Süheyl, *Hızır Bey Çelebi*, Numune Matbaası, İstanbul, 1945.

¹⁷ Ortaylı, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1994, s.27-28.

¹⁸ "Birinci görüş Şafîî, Mâliki ve Hanbelî hukukçulara ait olup erkekliğin şart olduğu istikametindedir. Bu hukukçular Kur'an-ı Kerim'deki şahidlikle ilgili âyetler ile kadın-erkek farkına ait âyetlere ve özellikle Hz. Peygamber'in, İran'ın devlet başkanlığına bir kadının getirilmesini haber alınca buyurduğu "Yönetimlerini bir kadına ısmarlayan bir millet iflah olmaz" mealindeki hadise dayanmış, bunlara ek olarak hâkimlik mesleğini icra ederken kadının, caiz olmadık şekilde erkeklere karışma mecburiyetinde kalacağını ileri sürmüşlerdir.

İkinci görüş İbn Cerîr et-Taberî (ö.310/922) ve İbn Hazm'a (ö. 456/1064) aittir. Bu müctehitlere göre "kadın"ın müftü olabildiğine ve hâkimlik mesleğinin gerektirdiği bilgi ve beceriyi de elde edebildiğine bakılırsa hâkim de olabilir. Hz. Peygamber (s.a.) erkek gibi kadın için de "... kadın da bir çobandır ve raiyesinden (sürüsünden, idaresinde olanlardan) sorumludur" buyurmuş, kadına da salahiyet ve sorumluluk vermiştir.

Üçüncü görüş Hanefilere aittir. Bu mezhep fukahâsına göre kadının hâkim olarak tayini caiz olmamakla beraber tayin edildiği takdirde, hem bu tayin hukuken

sakatlığın olmaması, adil, dürüst ve güvenilir olması, hukuki bilgisinin kuvvetli, yargılama usulünü bilen kişiler arasından seçilmesi gibi özellikler de aranmıştır.¹⁹

B- KADININ BAĞIMSIZLIĞI SORUNSALI

Kadı, görüşlerinde, kararlarında ve icraatında özgürdü. İslâmın ilk zamanlarında karşılaşılan istisnai örnekler bir kenara konulacak olursa, genel olarak İslâm hukuk tarihinde yargı, yönetimden ayrı ve bağımsız olarak yaşam alanı bulmuş ve kadılar, doğrudan doğruya halife tarafından tayin edilen ve bölgelerindeki yöneticilerden bağımsız olarak yargı görevlerini yerine getirmişlerdir. Kadılar doğrudan merkeze karşı sorumludur ve merkeze muhataptır. Bu durum Osmanlı Devleti için de söz konusudur. Bölgelerindeki yöneticilerden bağımsız olarak yargı görevini yerine getiren kadılar, kazasker ve şeyhülislâm tarafından tayin edilmiştir. Yöneticilerin kendilerine müdahaleleri ve yargı görevini bizzat yürütmeleri esas olarak söz konusu olmamıştır. Veziriazam başkanlık etse de, Divan-ı Hümayun ve Cuma divanlarında kazasker, Çarşamba divanında da İstanbul kadısı hazır bulunmaktadır..²⁰ Osmanlı kadısının merkezle doğrudan yazışma hakkı vardır ve buna arz yetkisi denir. Bu yetkiyi bazen cemaatin taleplerini temsilen de yerine getirir. Diğer mülki erkân (ehl-i örf) icrai otorite gerektiren konularda ona yardım ile yükümlüdür. Kadıya görevini hatırlatmak ve ihmali önleyerek, her konuda adaleti yerine getirmesini sağlamak da bu grubun görevidir.²¹

C- KADILARIN YARDIMCILARI

1- Naipler

Her kadı belli bir kaza veya sancak bölgesine tayin edilir. Görevlerini bu bölge kapsamındaki şehir, kasaba nahiye ve köylerde yerine getirmekle yükümlüdür. Doğal olarak kadı böyle geniş bir sahanın her tarafında, bu görevleri bizzat yerine getiremeyeceği için mekânsal düzeyde kendine bazı yardımcılar seçer. Bu alan içinde amir,

muteberdir, hem de kadın hâkimin ceza dışında kalan dâvalarda (hukuk dâvalarında) hükmü geçerlidir.” Karaman, Hayrettin, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, Ensar Yay., İstanbul, 2007, s. 243-244.

¹⁹ Cin/Akyılmaz, age, s.155. “Benim kerametli padişahım, kazasker defteri okuyup "filan kazayı filana" dediğinde, saadetle [şöyle] buyurun: "O arz ettiğin kadı, ehl-i ilim midir, layık mıdır? Asla sakın layık olmayan kişi olmasın, vebali senin boynuna. Bir hoşça imtihan eyle, cahile kadılık verme. [Cahile] vermene rıza-yı hümayunum yoktur. Şöyle kulağıma dokunursa sen bilirsin" diye tenbih-i şerif buyurun.” Bkz.: *Koçi Bey Risaleleri*, Haz.: Seda Çakmakoglu, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 133-134.

²⁰ Aydın, s. 84.

²¹ Ortaylı, a.g.e, 1994, s.29.

kadının bizzat kendisidir. Kadı kaza dairesi dâhilindeki küçük birimlerin, yani her nahiyenin başına bir naip²² tayin eder. Naip kendi bölgesinde kadının fonksiyonlarını görür. Ancak bu konuda hiyerarşik yetki ve denetim üstünlüğünün bizzat kadıda bulunduğuna şüphe yoktur. Kadının naip tayin etmesi usulü özellikle Memluklarda görüldü. Bu kurum Memluk devletinde zamanla bozuldu ve kadıu'l-kudat'lığın istismarı söz konusu oldu. Öyle ki 731'de Kahire'deki kadıu'l-kudat bölgesi dahilinde elli tane naip tayin edilmişti. Sultan bunların sayısını düşürdü ve 1380'de bir fermanla her kadının ancak dört naip tayin edebileceğini emretti. Fakat 1416'da bunların sayısı yine 200'ü buldu ve nihayetinde sultan bir fermanla bunların sayısını on olarak tespit etti.²³

Osmanlı kadısı da naip tayin eder; ancak bunların sayısını kendi arzusu ile arttıramazdı. Yeni bir naip tayini ile bölgesi dahilinde mahkeme kurması için, bunun gereğini merkeze arz etmesi ve tayin ve kuruluş (ihdas) iznini alması gerekirdi".²⁴ Daha 15. asırda şehirde 13 nahiyeye olduğu bilindiğine göre,²⁵ demek ki, her nahiyede naip bulunmuyordu. *Niyabet* Osmanlı idaresindeki belirli bir bölgede adli ve mülki alanda kadıyı temsil eden kurumdur.²⁶

Kadı naip tayin ederken, genellikle o mahallin ulemasından, o yerin medreselerinden icazet almış olanları seçer. Bu gibiler bazen kadının maiyetindeki işlere de tayin edilirler. Zira mahkeme personelinin de belirli bir tahsile ve hukuk bilgisine sahip kişiler

²² Üçok-Mumcu-Bozkurt'un verdiği bilgiye göre "Bu atanma hiyerarşisi kısaca şöyledir: En alt kademede Naipler bulunur. Bunlar belli bir öğretim düzeyinden ileri gitmemiş ulemadan olup "kadı vekili" olarak atanırlar. Bunların üstünde asıl "Kadılar" gelir. Kadılar Rumeli, Anadolu ve Mısır gruplarına ayrılır. Bunlar da kendi aralarında, görevlendirildikleri yerlerin özellikleri bakımından alt gruplara ayrılır. Rumeli kadıları Anadolu'da, Anadolu kadıları Rumeli'de görevlendirilemezlerdi. Yargı örgütünün temel taşlarını bu kadılar oluştururdu. Onların üzerinde, daha üst bilgi düzeyine sahip "Müfettişler" gelirdi. Bunlar belli bir yerde görev yapmazlar, kadıların çalışma biçimlerini denetlerler; özellikle yakınmaların çok olduğu bölgelere yollanırlardı (Mehayıf Müfettişleri); bazıları da yüksek rütbeli devlet adamlarının denetiminde bulunan vakıfları yönetirlerdi. Müfettişlerin üstünde "Menasıb-ı Devriye Kadıları" vardır. Bunlar ülkenin önemli, fakat belirli kentlerinde yargıçlık yaparlar, bu kentler arasında sırayla görev değiştirirlerdi. En üst kademede ise "Mollalar" bulunurdu. Bunların en üstünü Rumeli Kazaskeriydi. Sonra Anadolu Kazaskeri gelir, onu da en büyük kentin yargıçları olan İstanbul Kadısı izlerdi. Bursa ve Edirne kadıları ve diğer başka önemli yerlerin yargıçları da bu üst grubun içindeydiler." (Bkz.: Üçok/Coşkun/Mumcu, a.g.e., 2008, s. 242-243.)

²³ Lapidus, Ira M., *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge University Press, New York, 1984, s. 137.

²⁴ Örneğin, 2 Safer 994 (23 Ocak 1586) tarihli ve saltanat makamınca İstanbul kadısına gönderilen bir hükümde, "İstanbul'da beş mahkeme olup bunların yeterli olmadığını, hususen kış mevsiminde uzaktan gelmenin zor olduğunu bildirmişsin. Tahkik edip gereken yerde bir mahkeme ihdas idüp, icra-yı ahkam-ı şer'iyye eyleyesin" diye emrediliyor. Altınay, Ahmet Refik, *16. Asırda İstanbul Hayatı*, by., 1935, s. 30.

²⁵ İnalçık, Halil, "İstanbul", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 23., TDV, İstanbul, 2001, s. 239.

²⁶ Ortaylı, a.g.e., 1994, s.30-31.

olması gereklidir. Genellikle mahalli medreselerdeki müderrislerden, bazı ahvalde keşif vs. gibi davaya ilişkin konularda adli yardımcı olarak da yararlanılıyordu. Naiplerin görevleri, kadı adına onun görevlerini ifa etmektir. Davalara bakmak, gerektiğinde keşfe çıkmak, başlıca görevlerindedir. Ancak kadının yetki sahasına giren her işlemi icraya yetkili olup olmadıkları kesinlikle belli değildir. Sicillerde naiplerin özel hukuk ilişkisine dayanan nizalar dışında katl, hırsızlık gibi olaylara keşifle görevlendirildiklerine dair birçok kayda rastlanıyor.²⁷ Naipler görevlerini kötüye kullandıklarında kadı tarafından azledilirler. Bazı halde merkezi hükümet kadıyı, naibini azletmesi için ikaz eder veya emir verir.²⁸

2- Şuhudü'l-hal

Şuhudü'l-hal, mahkemelerde yargılamaya gözlemci olarak katılan kişilerdir. Kadı yargılama sırasında, kaza bölgesinin müderrisi, a'yanı, eşrafı gibi ileri gelenlerinden oluşan bu heyetle istişare eder, yerel gelenek ve teamül ile bilgi alırdı. Bu kişiler, yargılamayı etkileyemezlerdi ancak kararın adil olması konusunda etkili olurlardı. Osmanlı Devleti öncesinde Selçuklularda da görülen bu kurum ciddi bir denetim mekanizması olarak görev yapmıştır.²⁹

3- Kassamlar

Kadı adına, ölen kimselerin terikesini, feraiz esasları çerçevesinde mirasçılara paylaştıran kişidir. Kamu görevlilerinin miras taksimini kazasker kassamları yapardı. Kassamlar bu miras taksimlerinden binde belli bir oranda pay alırlardı.³⁰

Kâtipler de kadının vermiş olduğu kararları *sakk* usulüne uygun bir şekilde deftere geçiren ve hukuk metinlerini yazma konusunda yetişmiş görevlilerdir.³¹

4- Mahalle İmamları

Hiyerarşide naiplerden sonra kadıların en önemli yardımcısı olarak mahalle biriminin başındaki imamları sayabiliriz. Tabii olarak imamın hukuk adamı ve yargı görevlisi olarak hiçbir rolü yoktu. Belki bazı anlaşmazlıkları, bir cemaat üyelerinin yakınlık havası içinde çözmekte rolü oluyordu. Ama o daha çok, henüz ihdas edilmeyen

²⁷ Ortaylı, a.g.e, s.31.

²⁸ Dağlıoğlu, Hikmet Turhan, 1558 - 1589 On Altıncı Asırda Bursa, Bursa Vilayet Matbaası, Bursa, 1940, s. 5: Mudanya naibinin azline dair İstanbul'dan gönderilen 972/1562 tarihli hüküm. Aktaran: Ortaylı, a.g.e, s.31.

²⁹ Bilgin, a.g.e, s. 285-287

³⁰ Aydın, a.g.e., s.90-91.

³¹ Aydın, a.g.e., s.90-91.

muhtarlığın görevini yerine getiriyordu. Bu mekânsal hiyerarşik dağılıma bir örnek olarak İstanbul'u alabiliriz. Fetihden 70 yıl sonra şehirde 13 nahiyeye vardı.³² Her nahiyenin de birçok mahalleleri vardı. 17. asırda bugünkü İstanbul, başta surlar dâhilindeki İstanbul, sonra Galata, Eyüp ve Üsküdar (*bilâd-ı selâse*) olmak üzere dört tane kadı tarafından idare ediliyordu. İstanbul kadısı 17. asırda kendi bölgesi dâhilinde 26 naip tayin etmiştir. Bu 26 naip, surların dışında Çatalca'ya kadar uzanan 700 köyün dâhil olduğu bir alanda, kadının temsilcisi olarak görev yapardı. Galata kadısı aynı şekilde civardaki 300 köy üzerine 44 naip tayin etmişti. Üsküdar 5 naipliğe sahipti.³³ Bu sınırlar kadının yargı ve yönetim bölgesi olup, bu bölgenin dışında yetkileri yoktur.³⁴

D- KADILARIN ÜCRETİ

Kaduların maaşı devletlere ve zamana göre farklılık göstermiştir. Hz. Ömer Basra kadısına 100 dirhem nakit ve idaresine yetecek kadar buğday vermiştir. Emevilerde kaduların maaşı artırıldı. Abbasilerde, Mısır kadularının maaşı 30 dinar seviyesindeydi.³⁵ Osmanlı Devletinde³⁶ kaduların en önemli ve sürekli gelirleri, yaptıkları hizmetlerden tahsil ettikleri ve padişah fermanıyla saptanmış, bugünkü noter harçlarına benzeyen harçlardı. Her işlem için bir harç mevcuttu. Nadiren kadulara gündelik, bazen de tumar verildiği vaki olmuştur. Ayrıca İstanbul'da atanma sırasını bekleyen kadulara da tıpkı emeklilere olduğu gibi küçük bir arpalık tahsis edilirdi.³⁷

16. asır sonlarından itibaren kadular usulsüz olarak naipleri *iltizam usulü ile* tayine başladılar. Merkezi hükümetin bu uygulamayı şiddetle yasaklamasına rağmen yolsuzluk ve adaletsizliği artıran bir usul olarak yerleşmeye başladı. Örneğin evâil-i Zilkade 1006 (1595) tarihli adaletname, böyle naip tayinini şiddetle yasaklamaktadır.³⁸ Taşrada ise 16. asır sonlarından itibaren kaduların yargı bölgeleri dâhilinde *devre çıkması* gibi bir usulsüzlüğün yerleştiği görülmektedir. Normal olarak belki naiplerin teftiş veya keşif gibi işlemler için makul sayıda adamlarıyla köy ve nahiyelere gitmeleri gerekirken; "köy köy, çoğun diğer mülki ve askeri amirler ve kalabalık bir maiyetle gezip, reayanın

³² İnalçık, a.g.m., 2001, s. 229.

³³ Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediyye*, c. 1, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay., İstanbul, 1995. s. 288.

³⁴ Ortaylı, a.g.e., s. 32-33.

³⁵ Zeydan, a.g.e., s. 308.

³⁶ Koçi Bey bir risalesinde maaş konusunda şu şekilde öneride bulunur: "Bu kadılıklar yüz elli akçe ile olur, yüz otuz olur, yüz olur, seksen olur, kırk olur, yirmi olur. İlk önce yirmi akçe ile olup her tayinde artar. Yüz elli [akçe] olunca artık bundan fazla olmaz." *Koçi Bey Risaleleri*, s. 133-134.

³⁷ Üçok/Mumcu/Bozkurt, a.g.e., s.246.

³⁸ İnalçık, Halil, "Adaletnameler", T.T.K Belgeler Dergisi, C. II, S. 3-4, Ankara, 1965, s. 78.

bedava yem ve yemeğin alıp, resm-i kısmet için zorla dava görmek”, talep harici tereke taksimi veya normal ölüm ve kaza sonucu ölümlerden cerime almak gibi yolsuzluklara başvurmaktadırlar. Benzer usulsüzlüğü kadıların naipleri de kendi bölgelerinde tekrarlamaktaydılar. Bu durumun meydana gelmesindeki temel etken dönemin iyi olmayan ekonomik durumudur ve kadılar daha fazla kazanç için bu yola başvurmuşlardır.³⁹

III- KADININ YARGI GÖREVİ DIŞINDAKİ GÖREVLERİ

İslâm'ın ilk yıllarında kadının görevi davaları çözmekten ibaretti. Daha sonra halifelerin durumuna göre başka işlerle de uğraşmaya başladılar. Giderek kişilerin tüm hukuk ile ilgili tüm işleri kadının görevine dahil edildi. Daha sonraki dönemlerde yollarla ilgili konular ve belediye işleri de kadılara verildi. Bunun yanında bazı halifeler, kadıların görev alanlarını genişlettiler. Hatta savaşa giden askerlerin komutanlığını bile kadıya havale eden halifeler olmuştur. Fatıma halifelerinden Azizbillah, Kadı Ali b. Nu'man'a Mısır kadılığını verdiğinde Şam, Haremeyn, Mağrib ve diğer ülkenin kadılıklarını, hatipliklerini, imamlıklarını ek memurluk olarak kendisine teslim etmiş; aynı zamanda altın ve gümüşün ayarını, kile ve terazilerin doğruluğunu denetleme görevini de kadılara vermişti. Yine Fatimilerden Mustansır zamanında, kadılık görevi verilen Ebu Muhammed el-Baruzi'ye aynı zamanda vezirlik görevi de verilerek bu anlamda bir ilk gerçekleştirilmiştir.⁴⁰

Emeviler döneminde kadıların tayini görevini valiler yürütmüşlerdir. Toprakların genişlemesi sonucu artık eski hakem usulünün yetersizliği ise ortadaydı. Bu sebeple İslâmiyet öncesi Arap hakeminin yerini İslâmiyet sonrası kadı almıştır. Esasen vali, halife tarafından kendisine verilen yetki kapsamında kendi eyaletinde idari, teşrii ve adli tam bir otoriteye sahipti. Vali asli yetkisini adli kâtabi olan kadıya havale yolunu seçmiştir. Ancak bu yetkiyi yine de kendinde barındırmıştır.⁴¹ Abbasilerin ilk devirlerinde ise, artık kadı valinin adli kâtabi değildir. Merkezi yönetim tarafından atanan kadı, herhangi bir müdahaleye maruz kalmadan yine merkezi yönetim tarafından azledilinceye kadar görevini yürütüyordu.⁴² Kadılığın, geçirdiği kurumsal evrim, Osmanlı Devleti'nde kadının sadece yargı ile değil, aynı zamanda mülki, beledi görevler ile de yükümlü olması sonucunu doğurdu. Esasen kurumun niteliği icabı bu görevleri bu şekilde birbirinden kesinlikle ayırıp, kategoriler halinde incelemek de pek imkan dahilinde değildir. Bu bağlamda, şer'î hukukun uygulayıcısı olan

³⁹ Ortaylı, a.g.e., s.33.

⁴⁰ Zeydan, a.g.e., s. 306-307.

⁴¹ Schacht, Joseph, *İslâm Hukukuna Giriş*, Çev.: Mehmet Dağ/Abdulkadir Şener, AÜİF Yay., Ankara, 1986, s. 35.

⁴² Schacht, a.g.e., s. 60.

kadının tek görevi yargı değildi. Sanatkâr ve esnafın kontrolü, lonca düzeninin, yönetimin ve bununla ilgili kuralların gözetimi, şehrin ekonomik hayatıyla yakından ilgili olarak fiyat tespit ve kontrolü, diğer yandan şehirlerin alt yapı tesislerinin denetimi, imar nizamının korunmasını gözetmek, vakıfların yöneticilerini denetlemek, bu konudaki atamalarla ilgili olarak arzda bulunmak gibi, hepsi ayrılmaz bir bölüm teşkil eden çeşitli görevleri vardı. Asayiş konusunda subaşı, asesbaşı gibi görevlilerle yakın işbirliği içindeydi. Yine bölgesinin din işleri görevlilerini atama için ilgili mercie onun arzı gerekirdi.

Esasen Memluklarda da kadının vazifelerinden biri de cami görevlilerini tayin etmektir.⁴³

Klasik dönem belediye sisteminde, Arap ve İslâm kurumlarına dayanan belediyeyi “kadı” temsil eder. Kadı hem idari, hem adli, hem de belediye güç ve yetkileri kendinde barındıran bir memurdur.⁴⁴ Bu görev birliği sadece Ortadoğu ülkelerinin şehir yargıca olan kadıya özgü bir nitelik değildir. Ortaçağ Avrupa şehirlerinde de benzer durum vardı ve örnek olarak *Bürgermeister* veya Londra’daki *Lord Mayor*un bu iki fonksiyona sahip olduğunu belirtmek gerekir. Kadı yönetici kişiliği yanında şer’î birtakım meselelerde bazı şikâyet ve taleplerini merkeze arz ederdi.⁴⁵

Kadının önemli görevlerinden biri asayiş sağlamaktır. Asayiş açısından kadının bu görevi yerine getirirken en önemli yardımcısı subaşıdır. Subaşı Osmanlı devrinin başlangıcında merkezden tayin edilirdi. 16. asır sonlarından itibaren beylerbeyi ve sancakbeyleri tarafından onlara bağlı bir memur olarak tayin edilmeye başladı. Subaşı’nın asayişle ilgili görevleri sadece şehir içine mahsus değildi.⁴⁶ Esasen her sancak kazaya tekabül eden subaşılıklara ayrılmıştır. Subaşının tayinini beylerbeyi veya sancakbeyi bir mektupla kadıya bildirir ve bu durum sicile kaydolunur.⁴⁷ Subaşının iki görevi vardır: Birincisi *bad-ı heva* adı altında toplanan *cürm ü cinayet, niyabet, resm-i arusane* gibi vergileri toplamaktan ibaret olan mali görev, ikinci görev de bu mali görevle birlikte kolluk görevini yerine getirmektir. Kolluk görevi aslında geleneksel idare sisteminde yargı bölümünden bir görev olup, kadıya ait olması gerekir.⁴⁸ Ancak subaşının kolluk görevini kadıya vekaleten yürüttüğü malumdur. Subaşı bu görevi onun adına yerine getirir ve ehli örf tendir. Bu nedenle kadının hükümlerinin ve

⁴³ Lapidus, a.g.e., s. 136.

⁴⁴ Ergin, a.g.e., s.165.

⁴⁵ Ortaylı, a.g.e., s.26.

⁴⁶ Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yay, Ankara, 1995, s. 94.

⁴⁷ Jenings, Ronald, *The Judicial Registers of Kayseri*, UCLA, Ph. D. Thesis (Unpublished), 1972, s. 59: Kayseri subaşısının sancakbeyi tarafından tayin edildiği örneğini veriyor. Aktaran: Ortaylı, a.g.e., s.34.

⁴⁸ Ortaylı, a.g.e., s.35.

merkezden gelen emirlerin uygulanmasını sağlamak, suçları önlemek ve suç işleyenleri takip edip yakalamak, koğuşturmak ve kadının suçlu görüp hüküm verdiklerini cezalandırmak onun görevidir. Şüpheli kimseleri takip edip, yakalamak hakkıdır.⁴⁹ Ancak kadı hükmü olmaksızın cezalandıramaz. Bu yüzden gece gündüz bu gibileri mahkemeye sevk etmek yetkisi vardır.⁵⁰ Subaşı bir anlamda en yüksek emniyet görevlilerinden biri ve infaz memuru olarak Osmanlı kadısının en başta gelen yardımcısıydı.⁵¹ Subaşının yanında, sancakbeyi tarafından atanan yeterince *ases* (yasakçı) bulunur. Bunlar geceleri çarşı ve pazar yerlerini beklerlerdi. Şehrin neresinde ne kadar ases bekleyeceği kanunnamelerde belirtilmişti. Görevleri karşılığında, asesler dükkân sahiplerinden belirli bir ücret alırdı. Bu ücret geliri Beylerbeyi veya sancakbeyine tahsis edilmiştir. *Asesbaşılık* genellikle 16. asırdan itibaren mukataaya veriliyordu. Bunlar, hırsızlık olayında ihmalleri görülürse tazminatla yükümlü idiler.⁵² Kuşkusuz görevlilerin kontrolü kadıya ve naiplere aittir. İhale ile verilen bu görevin yerine getirilmesine dikkat ederlerdi. 16. asır sonlarından itibaren asayişsizliğin artması dolayısıyla subaşılara takviye kuvvet olarak *yasakçılar* verildi. Yasakçılar şehir asayişinde subaşı ve kadının yardımcısı olarak olağanüstü şartlar dolayısıyla ortaya çıktılar. Bu kuvveti genellikle kapıkulu askeri meydana getiriyordu.⁵³ Özellikle 16. asır sonlarında sahte kapıkulu olarak ortaya çıkanları takip ve yakalamak da bunların görevleriydi.⁵⁴ Subaşı ve yasakçıların dışında, beylerbeyi, sancakbeyi ve kadının denetimi altında, hazine ve mühim evrakın da bulunduğu şehrin iç kalesinin müdafaa ve inzibatından sorumlu olan *dizdar* ve *kale erlerini* de kadının yardımcısı olan ehl-i örf arasında saymak gerekir. Tabii bu takımın teftişi de kadıya ait bir görevdi.

Osmanlı kadıları, sancakbeyi ve beylerbeyinin devamlı sefere gittikleri göz önüne alınırsa, esasında şehir yönetiminin ve güvenliğinin birinci derecede sorumlu amiriydi. Görevinin dini niteliği gereği, birçok kurum üzerinde meşru ve doğal görülen, sıkı bir denetim yetkisi de vardı. Buraya kadar saydığımız *örf ehli* dışında kadının esnaf ileri gelenleri, ayan ve eşraf ile de teması bulunup, bu gruplar nezdinde önemli yardımcılara sahip olduğunu belirtmek gerekir. Esnaf ileri gelenleriyle sadece narh tespiti, lonca işlemlerine nezaret ve lonca kethüda ve yiğitbaşlarının tayin ve kaydı gibi konularda değil, asayiş işlerinde de işbirliği etmiştir. Örneğin 1599 yılında Ankara kadısı esnafın ileri gelenleriyle birlikte, ahaliyi Celali eşkıyasının saldırılarına karşı

⁴⁹ Özkaya, Yücel, *18.Yüzyılda Osmanlı Toplumı*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2008, s.210.

⁵⁰ Ergenç, a.g.e., s. 95-96.

⁵¹ Ortaylı, a.g.e, s. 34-35.

⁵² Ergenç, a.g.e., s. 97-98.

⁵³ Ergenç, a.g.e., s. 99-108.

⁵⁴ Ortaylı, a.g.e., s.35-36.

organize etmişti.⁵⁵ Yine üretim ve zanaat dallarının denetiminde ve iktisadi tedbirler alınırken aynı yol izlenmiştir.⁵⁶ Şehirler ve civarındaki tekke ve zaviyelerdeki tarikat ehlinin yaşayışı ve faaliyeti de kadının gözetimi altındaydı. Ehl-i tarikat ve zaviye mensuplarının siyasi-dini yönden muhalif ve muğayir hareketleri olmamasına, aynı şekilde medrese talebeleri arasındaki benzer durumlara da dikkat etmek zorundaydı. Bunların tedibine dikkat eder veya merkezi hükümetten bu yolda emir gelirdi.⁵⁷

Kadının belediyeçilik anlamında en fazla meşgul olduğu alan, esnafın denetlenmesi ve narh işleriydi. Esnaf kâhyalarını ve seçimlerini kadı yönetir, aralarında çıkan uyuşmazlıkları çözer ve belediye zabıtasına aykırı hal içerisinde olanları cezalandırırdı. Ancak son zamanlarda esnafın yüzde doksanının *yeniçeri* yazılmış olması bu kişilere ceza verme yetkisini kadının elinden almıştı. Zira yeniçerileri cezalandırma yetkisi Rumelihisarı veya Çanakkale'de bulunan askeri makamlardaydı. Yenilecek ve içilecek şeylerin yeterliliği, bunların merkezi yönetimin emirlerine ve koyduğu narha uygun satılıp satılmadığı kadının yetkisinde olan işlerdendi. Kadıya “muhtesip⁵⁸” veya “ihtisap ağası” denilen bir zabıta memuru⁵⁹ da yardımcı olurdu. Bu görevliler, kadının verdiği hükümleri, kararları ve buna bağlı cezaları halka ve esnafa uyguları. Kadı at üstünde sıklıkla çarşıyı teftiş ederken ihtisap ağası ve maiyeti de kadıya eşlik ederdi. Kadı, çarşıda kabahatli bir esnaf gördüğünde derhal sokak ortasına yatırıp ihtisap ağasına onu değneklerle cezalandırmasını emrederdi. Eksik veya hamur ekmek çıkaran fırıncıları da fırın tezgahı üzerinde kulaklarından çivilediği de yaşanmıştır.⁶⁰

Cahen'e göre, narh esasen ortaçağların sonuna doğru ortaya çıkan bir uygulamadır.⁶¹ Muhtesip, kadının yanında eşraftan ve lonca

⁵⁵ 21 Zilkade 1007/17 Haziran 1599 tarihli sicil kaydından Aktaran: Ergenç, a.g.e., s. 136.

⁵⁶ Ergenç, a.g.e., s. 138.

⁵⁷ Ortaylı, a.g.e., s.;37.

⁵⁸ Bazen “ihtisab emini” bazen de “ihtisab ağası” olarak isimlendirilen muhtesibin Osmanlı'da ilk defa Osman Gazi tarafından atandığına dair bir rivayet vardır. Ancak kesin olan Fatih'in İstanbul'un fethinden sonra şehrin iktisadi, ticari ve buna paralel olarak içtimai düzenini sağlamak ve diğer hizmetleri görmek için tayin edilen kadılardan sekizincisi ihtisab ağasıdır. Kazıcı, Ziya, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, Kültür Basın Yayın Birliği, İstanbul, 1987, s.32-33.

⁵⁹ “Narh tespitinde de esnaf ve ahalinin ileri gelenleri kadıya yardımcı oluyordu. Bununla beraber, narh konusunda kadının başlıca yardımcısı muhtesibdir. Kadı ile muhtesibin önemli bir görevi para rayicine dikkat etmek ve alışverişin bu rayic üzerinden yapılmasını gözetmektir. Tabii bu gözetim ve denetimi asıl yürüten muhtesibdir. Kadı ve muhtesibin başlıca görevi, iaşe maddelerine (bilhassa havâyic-i zaruriye denen et, ekmek, yakacak gibi res necessariae) narh koymak ve bunun uygulamasını sağlamaktır.” Ortaylı, a.g.e., s. 39.

⁶⁰ Ergin, a.g.e., s.165-166.

⁶¹ Cahen, Claude, “Hisba”, *Encyclopaedia of İslâm*, 2nd ed. 3, pp.485-489, Leiden, EJ Brill, s. 488. (Aktaran: Ortaylı, a.g.e., s. 39.)

temsilcilerinden meydana gelen bir kurulla narhı tespit eder. Narh usulü ihtisap kanunlarında etraflıca açıklanmıştır. 1562-63 tarihli bir kanunname; “Muhtesip olan kimsenin kadı vasıtasıyla *ona on dört üzere* (% 40) narh vermesini, o yerin ayan ve ihtiyarlarından ve emekçilerinden kimselerle hesabı yapıp ona göre ona on dört kârla narhın tespiti” emredilmiştir.⁶² Bununla beraber, bu ona on dördün sabit bir oran olmadığını belirtmek gerekir. Bu oran ürüne, duruma, ticari fiyat oynamalarına, emeğe göre değişir ve narh tespitinde mevsimin dahi rolü olup yılda birkaç kere yapılır. İnşaat ustalarının ücreti mevsimlere göre ayarlanır. Ekmeğe % 40 kâr konamaz. Bir demirci ile kitap süsleyicisinin (*müzehhib*) ürünü için aynı oranda narh konamaz. Bunun gibi birçok konular göz önünde bulundurulur.⁶³ Narh Tanzimat’ın ilanından sonra yavaş yavaş birçok madde üzerinden kalkmış ve nihayet et ve ekmek gibi birkaç zaruri madde ile sınırlı kalmıştı.⁶⁴ İstifçi ve karaborsacıları takip, esnafın teftişi, fiyat, ölçü, temizlik kontrolü ve uygunsuzluk edenleri cezalandırmak muhtesibin göreviydi. Özellikle Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra ihtisap ağalığı başkentte ve vilayetlerde güvenlik ve mali görevlerle de yükümlü bir makam haline gelmiş, fakat zamanla, ilgili kurumların yeniden kuruluşu tamamlandığından 19. yüzyıl ortalarında tamamen lağvedilmiştir.⁶⁵

Osmanlı kadısının başka bir görevi de büyük şehirlere taşradan sevk edilen, koyun, tahıl ve hatta üzüm ve savaşı için gerekli stratejik maddelerin kaçakçılık konusu olmasının önlenmesi ve yabancı tüccara devredilmemesidir. Bu nedenle merkezden sıkça gelen fermanlar, istekleri ve pazar noktalarının denetimini kadıya emretmekteydi.⁶⁶

Şehrin altyapısal tesis ve hizmetlerinin gözetilmesi onun görevlerinin başında gelir. Bu nedenle vakıf mütevellilerini kontrol ve azil yetkisi de vardır. Esasta müteveli ve vakıf geliri toplayan *cabî* gibi memurlar onun tarafından tayin edilmekteydi. Gene vakıf kurumlarından sayılan medreseleri kontrol etmek, müderrislerinin tayin veya azli için arz yetkisi, imaretlerin ve talebe-i ulûmun iâşesini denetlemek ve gözetmek onun görevidir. Esasen vakıf ve medrese gibi kurumlar üzerinde kadının otoriter kontrolü daha eski devirlere kadar uzanmaktadır. Kadılar Memluk devletinde de vakıf gelirleri ve mali meseleler kadar şehrin mektepleri ve mali idarelerinden sorumlu idiler.⁶⁷

⁶² Ergenç, a.g.e., s. 159.

⁶³ Ergenç, a.g.e., s. 160.

⁶⁴ Ortaylı, a.g.e., s.40.

⁶⁵ Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, TTK Yay., Ankara, 2000, s. 112-113.

⁶⁶ Ortaylı, a.g.e., 1994, s.40-41.

⁶⁷ Lapidus, a.g.e., s. 137.

Kadının bir diğere görevi; geleneksel Őehirde bųyųk sorun olan iāŐe kıtlığının giderilmesi ve civar yerlerdeki kaynaklardan teminini gųzetererek, istifçilik ve karaborsacılık benzeri yolsuzlukları ųnlemektir. Evasıt-ı Zilhicce 1159/1746 Aralık sonu tarihli bir ferman Bursa kadısına; kıtlık dolayısıyla EskiŐehir ve civar tųccarların Bursa'ya arpa ve buđđay getirip satmadığını, ambar sahiplerinin oraya gidip buđđay aldıklarını ve civar kazalarda kâfi olan zahirenin bunlarca satın alınmasının ųnlenmesini emrediyor.⁶⁸

Őehrin imar dųzeninin denetimi konusunda kadının baŐ yardımcısi mimarbaŐıdır. Suyolları ve surlar ve yol ųzerine bina kurulmaması, sundurma ve balkonların sokađa sarkmaması, gayrimųslim semtlerindeki evlerin içine hamam yapılmaması, mezarlık ve pazar yerlerinin kadının izni olmaksızın nakledilmemesi mimarbaŐının sorumluluđundadır. ųzellikle, pazar kurulacak yerlerin tespiti veya mevcut pazar yerlerinin deđiŐtirilmesi konusu imparatorlukta merkezizetçi bir ekonomik yųnetime bađlıdır. Bu konularda mahallin kadısının makul sebepleri sayarak durumu saraya arz etmesi ile oradan çıkacak mųsaade ile iŐlem yapılır. Topkapı Sarayı ArŐivindeki bir berata gųre; İstanbul kadısı, Eđrikapı'da kurulmakta olan haftalık pazarın o yerin geliŐ ve geçişini aksattıđını bildirerek semt sakinlerinin isteđi ųzerine, pazar yerinin Çukurbostan'da yeni kurulan dųkkânlar ųnųne (Edirnekapısı Mihrimah Sultan Camii Evkafı dųkkânları) naklinin daha uygun olacađını saraya arz etmiŐtir. Sarayın verdiđi evâhir-i Receb 1010 (Ocak 1602) tarihli beratla kadının arzı ųzerine bu naklin uygun gųrųldųđų ve uygulanması emredilmiŐti.⁶⁹ İmar kanunlarında kadının baŐ mųŐaviri ve yetkili adamı mimarbaŐı olmakla beraber nihai merci kadıdır ve Bâbiâli'ye sorulacak meselelerde onun aracılıđı gerekir. ųrneđin cami civarında Hristiyan oturtulması veya Yahudi mezarlıđının yerinin deđiŐtirilmesi veya ūehrin suyolu tamiri için su getirilmesi gibi ųrneklerde emir istihsali, bu usulle, mųmkųndųr. İmar dųzenine iliŐkin izin için de mųracaat makamı kadıdır. Azınlık cemaatleri mabet tamiri gerektiđinde izin için kadıya baŐvururlardı. O da konuyu mimarbaŐına tahkik ettirerek izin verir ve sicile mųracaatı ve verilen izni kaydeder. Yetkisini aŐan konularda merkeze sorar. Yine mimarbaŐının gerekli gųrdųđų yıkım iŐlemleri onun mųsaadesiyle olur. İnaŐat iŐçilerinin ųcretinin ve malzeme fiyatının tespiti, mimarbaŐı ile lonca temsilcilerinin onun huzurunda toplanmasıyla yapılır ve sicile kaydedilir.⁷⁰ Bu devirler belediye iŐlerinin bugųnųn aksine tek bir idare

⁶⁸ Bursa ūer'iyye sicili 1159 sene, No: B 168 Evasıt-ı Zilhicce/1746 Aralık sonu. (Aktaran: Ortaylı, a.g.e., s.42-43.)

⁶⁹ Topkapı Sarayı ArŐivi: Berat Nr. 9285 Evahiri Recep 1010 (Ocak 1602). (Aktaran: Ortaylı, a.g.e, s.43.)

⁷⁰ Turan, ūerafetin, "Osmanlı TeŐkilatında Hassa Mimarları", Tarih AraŐtırmaları Dergisi, C. 1, ū. 1, 1963, s. 168

tarafından görülmediği devirlerdir. Örneğin bina işlerine şehremini ve mimarbaşı müdahildir.⁷¹

Tanzimat sonrası Batı kurumlarından esinlenerek oluşturulan yeni idari yapı neticesinde, kadının idari görevleri kaymakama devredilirken, şer'î hukukun sınırlı sayıda alanı hariç, yargı görevi Nizamiye Mahkemelerine devredilmişti. Kadı sadece miras, vasiyet, evlenme ve boşanma gibi şer'î yönü ağır basan konularda görevli olmaya devam etmiştir. Öte yandan kadının belediye yani esnaf ve narh işleri de "İhtisap Nezareti" adıyla 1826 yılında kurulan bir kuruma devredilmişti. Böylece asırlardır devam eden eski kadılık teşkilatı son bulmuştur.⁷²

Bu noktada, bu denli farklı görevin bir kişi üzerinde yoğunlaşmasının örneklerini, Bürgermeister ve Londra Lord Maire gibi, Ortaçağ Avrupası'nda da gördüğümüzü belirtmeliyiz..⁷³

SONUÇ

İnsanlığın en kadim mesleklerinden olan hakimlik, hukuk tarihimizde de önemli bir yere sahiptir. Bu kurumu dönemi içerisinde değerlendirdiğimizde, bağımsız sayılabilecek bir yapıda seyretmiş, genel olarak toplumsal yozlaşma ve devletin güçsüzleşmesi realitesini dışarda bıraktığımızda, her zaman saygın bir yere sahip olduğu tespiti yapılabilir. Kadılar hem hukukun uygulayıcısı olmuş hem de özellikle hukuk görüşü olarak nitelendirebileceğimiz "fetva"lar sayesinde içtihat⁷⁴ oluşturma görevi de ifa etmişlerdir. Diğer yandan yargı görevleri dışında kadıların birçok idari ve beledi görev de yerine getirdiklerini görmekteyiz.

⁷¹ Ergin, a.g.e., s.166.

⁷² Ergin, a.g.e., s.167.

⁷³ Bilgin, a.g.e., s. 226-227.

⁷⁴ Buradaki "ıctihat"tan kastımız bugün modern hukukta kullanılan anlamıyla ıctihattır. İslâm hukukundaki ıctihat kastedilmemiştir.

KAYNAKÇA

- Altınay, Ahmet Refik, *16. Asırda İstanbul Hayatı*, by., 1935.
- Aydın, M. Âkif, *Türk Hukuk Tarihi*, Hars Yay., İstanbul, 2005.
- Bilgin, Akgün, *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Devlet Arşivlerine Göre Osmanlı Yargı Örgütü*, Aristo Yay., İstanbul, 2019.
- Cin, Halil/Akyılmaz, Gül, *Türk Hukuk Tarihi*, Sayram Yay., Konya, 2003.
- Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, ('Kaza' maddesi), Aydın Kitabevi Yay., 1977, Ankara.
- Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yay, Ankara, 1995.
- Ergin, Osman Nuri, *Beledi Bilgiler*, Hamit Bey Matbaası, İstanbul, 1932.
- Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, C. 1, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay., İstanbul, 1995.
- İbn-i Haldun, *Mukaddime*, C. I, Çev.: Halil Kendir, Yeni Şafak Yay., 2004.
- İnalcık, Halil, "Adaletnameler", T.T.K Belgeler Dergisi, C. II, S. 3-4, Ankara, 1965, ss. 49-142.
- İnalcık, Halil, "İstanbul", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 23., TDV, İstanbul, 2001, ss. 220-239.
- Mardin, Ebul'ulâ, "Kadı", *İslâm Ansiklopedisi*, 6. Cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977.
- Karaman, Hayreddin, *Anahatlarıyla İslâm Hukuku*, C. 1.2.3. (ciltler bir arada), Ensar Yay., İstanbul, 2007.
- Kazıcı, Ziya, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, Kültür Basın Yayın Birliği, İstanbul, 1987.
- Koçi Bey Risaleleri*, Haz.: Seda Çakmakoğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007.
- Lapidus, Ira M., *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge University Press, New York, 1984.
- Nizamü'l Mülk, *Siyaset-Name*, Çev.: Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1999.
- Ortaylı, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1994.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, TTK Yay., Ankara, 2000.
- Özkaya, Yücel, *18.Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2008.

Schacht, Joseph, *İslâm Hukukuna Giriş*, Çev.: Mehmet Dağ/Abdulkadir Şener, AÜİF Yay., Ankara, 1986.

Turan, Şerafettin, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, 1963, ss. 159-202.

Üçok, Coşkun/Mumcu, Ahmet/Bozkurt, Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2008.

Ünver, Süheyl, *Hızır Bey Çelebi*, Numune Matbaası, İstanbul, 1945.

Yazıcıoğlu, M.Said, *Hızır Bey*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.

Zeydan, Corci, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, C. 1, Çev.: Nejdet Gök, İletişim Yay., İstanbul, 2009.